

Erfgoed Brussel

36

Herfst 2022

A large, bold, white letter 'U' is centered on the page, partially overlapping the background image and the text below it. The background image is a sepia-toned photograph of a Brussels street scene with people walking and buildings in the background.

urban.brussels

Dossier
STADSGEZICHTEN

Tegenovergestelde visies

De *passage de la Bibliothèque*. De Staat, de Stad en de erfdiensbaarden van uitzicht in de Koninklijke wijk¹

JUDITH LE MAIRE DE ROMSÉE

PROFESSOR AAN DE ARCHITECTUURFACULTEIT LA CAMBRE-HORTA VAN DE UNIVERSITÉ LIBRE DE BRUXELLES

NVDR Aan het begin van de 20ste eeuw beleeft Brussel een periode van grote veranderingen, gedragen door ambitieuze moderniseringsplannen. De Stad moet daarbij de projecten integreren die door Leopold II geïnitieerd werden om Brussel zijn statuut van hoofdstad van de jonge Belgische staat te geven. De as van de Koningsstraat en de Koninklijke wijk zijn het toneel van allerlei verfraaiingsprojecten, waaronder de aanleg en ontwikkeling van nieuwe uitzichtpunten en perspectieven. Hiermee opent de Koninklijke wijk zich naar de benedenstad. De aanleg van de *passage de la Bibliothèque*, de huidige Baron Hortastraat, zorgt voor de eerste discussies. De visies van de twee machten, die op gespannen voet met elkaar staan, botsen: de koninklijke macht wil zich uiten in perspectieven van de boven- naar de benedenstad, terwijl de stedelijke macht, gedragen door Charles Buls, pleit voor het behoud van het stedelijke landschap en zijn pittoreske karakter. Binnen deze context ontstaat een eerste juridisch instrument voor het beschermen van uitzichten: erfdiensbaarden van uitzicht die in overeenkomsten worden vastgelegd, een sleutelmoment in de geschiedenis van de bescherming van uitzichten en landschappen.

←
Het huidige uitzicht bovenaan de trappen van de Baron Hortastraat, de voormalige *passage de la Bibliothèque* (A. de Ville de Goyet, 2022 © urban.brussels).

Aan het begin van de 20ste eeuw ondergaat Brussel enkele aanzienlijke stedenbouwkundige transformaties. In de Putterij, de wijk die oorspronkelijk begrensd werd door de Magdalenastraat, de Bergstraat, de Loxumstraat, de Houtmarkt en de Kantersteen, kriegen de belangen van de jonge Belgische Staat op zoek naar bevestiging vaste vorm. Dat komt tot uiting in de herinrichting van het Paleizenplein en de as van de Koningsstraat met daarop de uitzichten over de benedenstad. De mobiliteit tussen boven- en benedenstad staat centraal in de debatten, samen met de bouw van een toekomstig spoorwegstation, het huidige Centraal Station. In de context van het project van de Noord-Zuidverbinding (AFB. 1) zouden Stad en Staat hun respectieve investeringen vastleggen in een reeks akkoorden. Een aantal van deze documenten biedt waardevolle informatie over de geschiedenis van de nieuwe uitzichtpunten die in die periode tot stand komen. Twee daarvan bespreken we in wat volgt: een overeenkomst tussen de Stad en de Staat uit 1903 en een aanhangsel daarbij uit 1912. We baseren ons hierbij niet op de originele documenten, die niet alle gelokaliseerd konden worden, maar op documentatie over de teksten die bewaard wordt in het Stadsarchief van Brussel².

DE OVEREENKOMST VAN 1903 EN HAAR AANHANGSEL UIT 1912

De overeenkomst werd opgesteld in de marge van een ontwerp van ruimtelijke ordening dat in de eerste plaats een oplossing moest brengen voor een gebrek aan verbinding tussen de boven- en de benedenstad en voor de integratie van de Noord-Zuidverbinding. Ze had betrekking op de heraanleg van de Putterijwijk en omgeving. De kwestie van de uitzichten was op dat moment van ondergeschikt belang. Naast andere bepalingen legde de overeenkomst in artikel 15 een erfdiensbaarheid op voor de bouwhoogte, die het uitzicht vanaf het koninklijk paleis op de benedenstad beschermde.

De bescherming van de uitzichten in Brussel werd tot dan toe vastgelegd in privéovereen-

komsten bij de overdracht van percelen. Het betrof veeleer een gerichte hefboom dan een instrument ter vrijwaring van een weids stedelijk landschap³. In dit geval bepaalde de overeenkomst het volgende: *“Des dispositions spéciales [qui] établissent sur les terrains à revendre, des servitudes de hauteur maxima aux constructions futures. De telles stipulations se justifient, nous avons eu trop souvent à regretter que nos devanciers n’aient pas pris ces précautions, lors de l’édification de la place du Congrès et du marché du Parc⁴, pour ne pas profiter de l’occasion qui nous est offerte d’édicter des dispositions protectrices de l’admirable panorama de la capitale.”⁵*

De erfdiensbaarheid van maximale bouwhoogte uit artikel 15 van de overeenkomst trof een stuk van de Putterijwijk tussen twee zichtstralen die vertrokken van het koninklijk paleis, zoals aangegeven op een (verloren gegaan) plan dat bij de overeenkomst was gevoegd. De tekst is weinig concreet en vermeldt dat de erfdiensbaarheid de gebouwen treft die 'op te trekken zijn langs de Kantersteen tot de hoeken met de Koudenberg en de Magdalenasteenweg'. Het aanhangsel uit 1912 vervangt artikel 15 door een reeks van preciezere bepalingen omtrent het vaststellen en toepassen van die hoogtegrenzen. Het signaleert bovendien nog andere uitzichtpunten om rekening mee te houden. Bij de tekst van het aanhangsel worden ook plannen, doorsneden en foto's gevoegd⁶. De basiskaart was opgesteld door Henri Maquet, stedenbouwkundige van de koning die aangesteld was voor de herinrichting van de wijk. De Stad voegde er de aanduidingen omtrent de maximale bouwhoogten aan toe. De overeenkomst en haar aanhangsel dragen zo bij tot een nieuw regelgevend vocabularium en reiken grafische aanwijzingen aan om de bescherming van een uitzicht aan te duiden aan de hand van straalvormige 'zichtlijnen' (zie kaderstuk).

Over de percelen waar het in de overeenkomst over gaat bestond onenigheid tussen enerzijds de koning en anderzijds de Stad Brussel, vertegenwoordigd door haar burgemeester Émile De Mot (1899-1909), die Charles Buls was opgevolgd. In de overeenkomst staat niets over de

1. Mijn fascinatie hiervoor is ontstaan toen Géry Louloutre en Yannick me wezen op de Atlas van toelaatbare hoogten, een document uit 1972. De geschiedenis van de erfdiensbaarheden werd gedeeltelijk uitgewerkt door Patrick Burniat en de andere auteurs van Vacant City, maar ook in de thesis van Sarah Lévy (*La planification sans le plan. Règles et régulation de l'aménagement du territoire bruxellois* 2015, ULB-VUB). Ik heb haar het verhaal aan de hand gedaan en samen hebben we de plannen met die erfdiensbaarheden in het Stadsarchief onderzocht. De thesis van Claire Pelgrims (*Entre vitesse et lenteur. Imaginaires en tension dans l'évolution des infrastructures de mobilité*, 2020, ULB) is een andere verkenning van dit materiaal.

2. SAB, 'P.P 3027, dossier Belliard (Statue de). Plan du Quartier du Parc et du Quartier de la Putterie', bijlage bij het aanhangsel van 12 augustus 1914 bij de overeenkomst van 7 april 1903 over de erfdiensbaarheden van uitzicht vanaf het paleis en het standbeeld van Belliard; SAB, 'Papieren Charles Buls, 19b. Modifications à apporтер aux servitudes de la Montagne de la Cour, la place Royale, la place des Palais et du passage de la Bibliothèque', 1903-1912.

3. Zie de bijdrage van Christophe Loir en Cecilia Paredes in dit nummer.

4. De *marché du Parc* was een overdekte markt die zich bevond aan de voet van de trappen die het Congresplein en de wijk Bas-Fond met elkaar verbond. Deze werd opgetrokken in 1857 naar ontwerp van Jean-Pierre Cluysenaar en afgebroken in 1955 om plaats te maken voor het Rijksadministratief Centrum.

5. "Specifieke bepalingen vestigen op de percelen die te koop staan erfdiensbaarheden met een maximumhoogte voor toekomstige constructies. Dergelijke voorwaarden zijn gerechtvaardigd. Al te vaak hebben we immers moeten betreuren dat onze voorgangers dat soort voorzorgen niet hadden genomen, bij de aanleg van het Congresplein en de *marché du Parc*. Daarom wilden we van de geboden gelegenheid gebruikmaken om maatregelen uit te vaardigen ter bescherming van het bewonderenswaardige panorama van de hoofdstad.", SAB, Papieren Charles Buls, overeenkomst 1903.

AFB. 1

De vernieuwing van de wijk onder aan de Koningstraat. We zien de gebouwen die langs de Ravensteinstraat werden opgetrokken en op de voorgrond de wijken van de Markt en de Putterij die gesloopt worden. Foto uit 1927 (© SAB, C. 2574).

6. Bij de overeenkomst uit 1903 zat als bijlage een ontwerp van Henri Maquet uit 1876, herzien en gedeponereerd in 1902. De plannen ontbreken in het SAB. Er zijn alleen andere versies beschikbaar. Het aanhangsel bij de overeenkomst van 1912 heeft als bijlage een plan dat wellicht is opgemaakt volgens richtlijnen van de commissie die belast werd met de wijzigingen. We beschikken over een reproductie van het aanhangsel gedateerd 'augustus 1914'.

7. Men zag dit vooral als het gevolg van de onenigheid die was ontstaan tussen hemzelf en Leopold II over het ontwerp voor de Kunstberg: MAERTENS, Mina, 'Charles Buls, ses papiers conservés aux archives de la Ville', *Cahiers bruxellois* 1957-1958, 1958, p. 44

toekomst van de *Hofberg*, op de plaats van de latere *Kunstberg*, aangezien de inrichting daarvan uitsluitend ten laste was van de Staat.

Inhoudelijk weerspiegelde de overeenkomst de ideeën van de voormalige burgemeester Charles Buls (1881-1899). Die stond internationaal bekend als de verdediger van een stadsverfraaiing die gestoeld was op ruimtelijke ordening. In zijn geschriften ontwikkelt Buls een originele visie op het stedelijke landschap en de bijbehorende uitzichten. Zijn verzet tegen de stedenbouwkundige visie van Leopold II en zijn hartstochtelijke pleidooi voor de financiële en esthetische belangen van de stad Brussel zouden in 1899 leiden tot zijn opzienbarende ontslag⁷. De inzet van de overeenkomst, zelfs al bleek die alleen uit artikel 15, was immers de verfraaiing van de bovenstad door 'maatregelen uit te vaardigen ter bescherming van het bewonderenswaardige panorama van de

hoofdstad'. Charles Buls zag hierop toe vanuit een multidimensionale visie op de stad, waarin het stedelijke landschap vervat zat en oud en modern werden vermengd. Naast gezonde financiën, de weldaden van een goede hygiëne of mobiliteit, was voor Charles Buls ook de schoonheid van de stad een deel van de inzet van de overeenkomst. In 1912 zat hij bovendien de nieuwe commissie voor die was opgericht met het oog op het opstellen van het aanhangsel bij de overeenkomst van 1903. Na de dood van Leopold II en Henri Maquet had de voormalige burgemeester vrij spel om zijn ideeën ingang te doen vinden.

HET UITZICHT EN DE OPVATTINGEN OVER EEN STEDELIJK LANDSCHAP

Deze bijdrage weerspiegelt de stedenbouwkundige en landschappelijke aanpak van de

Erfdienstbaarheden van uitzicht weergeven. Het oog van de koning, het aandeel van Buls

Als aanvulling bij de tekst werden de erf dienstbaarheden van uitzicht verduidelijkt via beeldmateriaal. Het gaat om een van de eerste uitdrukkingvormen voor de weergave van uitzichten, zoals blijkt uit de bij het aanhangsel gevoegde documenten. De formaten bepaalden mee de gemaakte keuzes (overtrekpapier, tekenpapier, teken tafels), maar de gekozen kadrering was veelzeggend. Het plan (AFB. 2) hield op ten westen van de Grote Markt. Het verre landschap stond niet aangeduid. De zones met erf dienstbaarheid daarentegen, 'vertrek kend vanaf de *passage de la Bibliothèque* [en] het Koningsplein', zijn gekleurde vlakken, begrensd met een stippellijn, rond een zichtlijn die met een volle rode lijn is weergegeven. Vanaf het balkon van het koninklijk paleis geeft slechts één as de zichtlijn weer. Die straal staat voor 'het zicht van de koning, of zijn bezoekers'. Ze is opgenomen in de twee gekleurde vlakken met de zones van de erf dienstbaarheid. Rode cijfers geven de 'na te leven maximumhoogte op, die overeenstemt met de hoogste punten van de daken of de bekroning van de schoorstenen'. Bij de zichtlijnen staan aanduidingen als 'vertrekend van het paleis van de koning', of 'vertrekend van het Koningsplein naar de as van het stadhuis', hetgeen erop wijst dat de machten van de bovenstad er de hand in hadden.

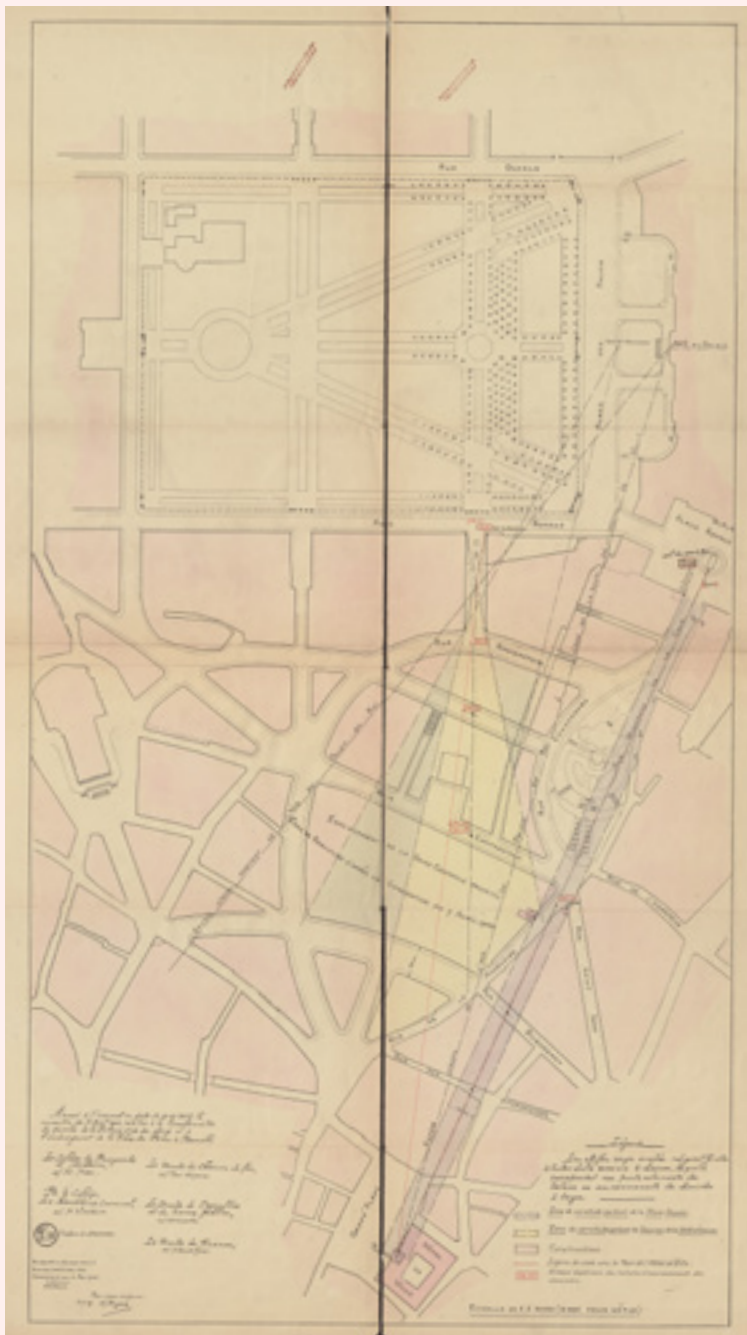
Het aanhangsel werd geïllustreerd door een lengteprofiel, met 'gezichtskegels'. Dat zijn driehoekige oppervlakken die de maximale bouwhoogten aangeven, of zichtlijnen en visuele stralen (AFB. 3A).

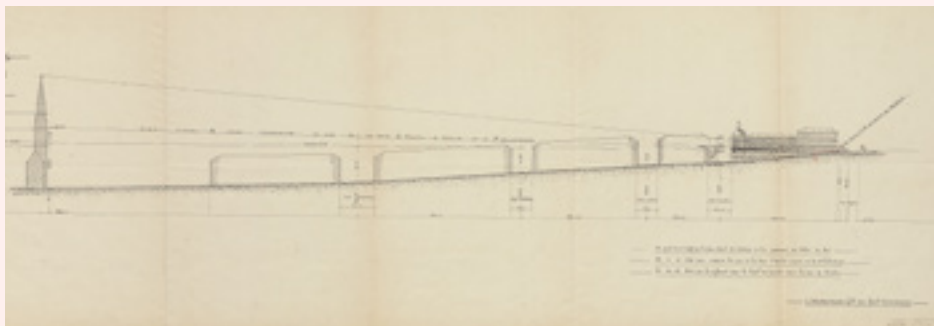
Het landschap werd op het lengteprofiel niet weergegeven. Wel de 'horizon' die met het oog zichtbaar was voor een waarnemer die zich op 1,5 meter van de stoep van het Koningsplein bevond (AFB. 3B). De term '*servitude de vue*' (erf dienstbaarheid van uitzicht) stond er voluit bijgeschreven.

Bij het aanhangsel hoorden ook nauwkeurig gelocaliseerde foto's (AFB. 4A EN 4B). Op sommige daarvan zien we simulaties van gebouwen getekend, vergezeld van een plan met de locatie van de fotograaf (zie afb. 7a en 7b).

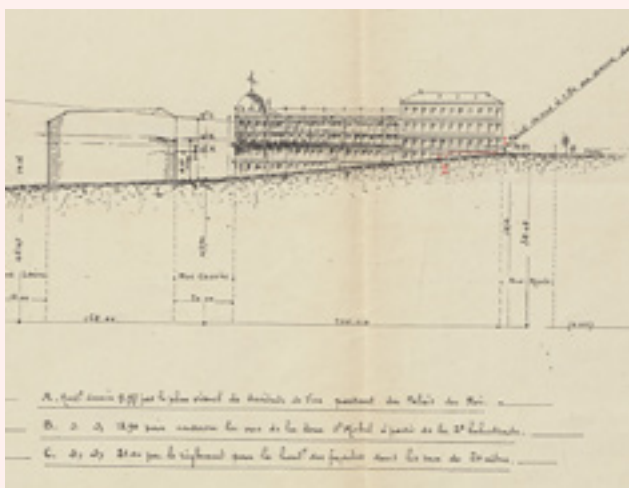
AFB. 2

Plan van de Warandewijk en de Putterij. Kopie van het bij het aanhangsel van 1912 gevoegde plan. Er staan drie visuele conussen op weergegeven: 1) vanaf de *passage de la Bibliothèque*; 2) vanaf het Paleizenplein en 3) vanaf het balkon van het koninklijk paleis. (© SAB, PP3027)

AFB. 3A
Doorsnede in de *passage de la Bibliothèque*, zoals gepland (1911). Ze maakt de gezichtslijn zichtbaar die ontstaat vanuit de Koningstraat richting stadscentrum (SAB, Papieren Charles Buls, 19b).

AFB. 3B
Detail van de doorsnede.

AFB. 4A
Volgens de aanduidingen op de achterzijde van de foto: uitzicht vanaf de hoek van de Koningstraat, ter hoogte van de *passage de la Bibliothèque*, vóór de transformatie ervan (© SAB, Papieren Charles Buls, 19b).

AFB. 4B
Volgens de aanduidingen op de achterzijde van de foto: beeld genomen onder aan het bovenste trapdeel, vóór de transformatie ervan (© SAB, Papieren Charles Buls, 19b).

AFB. 5
Uitzicht vanaf het Paleizenplein richting stadscentrum, rond 1903
(© verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels).

voormalige burgemeester. Het aanhangsel waarmee Charles Buls oplegde dat de heuvels buiten Brussel zichtbaar moesten zijn vanaf de 'balkons', onder meer dat van de *passage de la Bibliothèque*, paste in de verdediging van het typische uitzicht en de 'streekeigenheid', geholpen door de architectonische erfgoedwaardigheden van de *corniche royale*.

Charles Buls verdedigde een driedimensionale organisatie van de ruimte die hij in de plaats wilde zien komen van de louter axiale inrichting die tot dan bij de vernieuwingen had overheerst. In *Esthétique des villes*, gepubliceerd tijdens de beroering rond de Hofberg, schrijft Buls: *"les architectes produiront les plans de rues et de monuments les plus satisfaisants pour l'œil, les plus originaux et les plus durables, en tirant parti des accidents topographiques, des exigences pratiques et des nécessités imposées par l'usage"*⁹. De architecten namen onvoldoende afstand van hun *'neiging om het plan vanuit vogelperspectief te bekijken'*. Ze gingen dan *'op zoek naar symmetrieën die helemaal niet meer zichtbaar zijn wanneer men later door de aangelegde wijk wandelt'*¹⁰. Buls verdedigde de lokale verankering van de ontwerpen: *"Combien plus intéressante et plus vivante sera l'œuvre de l'architecte qui, prenant corps à corps les difficultés de sa tâche, aura complété le panorama urbain par un ensemble monumental s'adaptant*

*à la topographie du site, satisfaisant aux exigences de la circulation, tirant parti des accidents de terrain, des différences de niveau, des nécessités de la distribution intérieure, pour produire une construction ayant la saveur du terroir et non la banale beauté qui se rencontre dans toutes les capitales d'Europe et d'Amérique"*¹¹.

De panorama's toonden landschappen die op de voorgrond uit de gebouwen van de stad bestonden, met daarachter de heuvels ten westen van Brussel (AFB. 5). Wat volgens Charles Buls de moeite loonde om te bewaren was wel degelijk het 'stedelijke landschap' en niet alleen 'het uitzicht'¹². Uit zijn geschriften blijken zijn belangstelling voor en opvatting over het landschap. Hij was geïnteresseerd in 'de landschappen, de bomen, de monumenten'. Hij fotografeerde¹³, tekende en beschreef ze in zijn schriftjes¹⁴. De schetsen van zijn reis naar Rome in 1860 zijn veeleer decoratieve details, bas-reliëfs en al zijn foto's tonen de ruïnes van het Forum, geen vergezichten op de Romeinse landschappen. En toch ontwaarde hij in die fragmenten het bewaren van een 'stedelijk landschap' uit de oudheid. In 1902 verschenen in zijn geschriften nieuwe termen zoals 'monumentale erfgoedwaardigheid en bescherming van de panorama's' (AFB. 6).

8. Dit staat te lezen in de dagbladpers van die dagen. Over het ontwerp uit 1876 van Henri Maquet geen woord in de tekst, noch enige grafische aanduiding. Er is alleen de zichtlijn tussen Godfried van Bouillon en de spits van het stadhuis (Ranieri, p. 164-165).

9. "De architecten zullen plannen voortbrengen van straten en monumenten die een plezier zijn voor het oog, origineel en duurzaam, gebruik makend van de topografische omstandigheden, praktische vereisten en de behoeften opgelegd door het gebruik", SMETS, M., *Charles Buls : les principes de l'art urbain*. Architecture + recherches, 37, Liège: Mardaga, 1995, p. 183.

10. BULS, Ch., *Esthétique des villes: Esthétique der steden*. Vol. 3-1981. Brussel: St.-Lukasarchief, 1981, p. 17.

11. "Hoeveel interessanter en levendiger wordt het werk van de architect die de moeilijkheden van zijn opdracht te lijf gaat en het stedelijke panorama aanvuurt met een monumentale reeks die de lokale topografie volgt, die tegemoetkomt aan de vereisten van het verkeer, gebruik maakt van de omstandigheden op het terrein, de niveauverschillen en de noodwendigheden van de interne verdeling, om een constructie tot stand te brengen die de lokale sfeer ademt en niet de banale schoonheid die men tegenkomt in alle hoofdsteden van Europa en Amerika.", BULS, Ch., op. cit., p. 20.

12. SAB, Papieren Charles Buls, 21 b-e, op de achterkant van een envelop van de *Papeterie Anglaise*, ongedateerd en doorstreept. Het document bevindt zich in de map over de lezing die hij in 1903 in Rome heeft gehouden.

13. MAERTENS, M., op. cit., p. 10.

14. MAERTENS, M., op. cit., pp. 64-65.

15. "[...] Geometrische symmetrie vaak saai is – pittoreske groepering, met volumes die elkaar in evenwicht houden, verdient de voorkeur. De lokale aanplantingen [verdiene het om gerespecteerd te worden]", SAB, Papieren Charles Buls, 21b-e *Voyage à Rome*. Twee handgeschreven pagina's, recto verso, ongedateerd, zonder titel – Buls reisde naar Rome in 1860.

16. Het meningsverschil wordt door verschillende historici toegeschreven aan budgettaire kwesties en investeringen door de Stad dan wel de Staat. Terwijl de geldkwestie voortdurend aangehaald wordt, buigt het artikel zich over de voorliefde en de belangstelling van de hoofdrolspelers voor de uitzichten en de stedelijke landschappen.

17. "We zouden op die manier ontsnappen aan de gebreken van het ontwerp van Maquet, dat eenzelfde gevel geeft aan gebouwen met heel uiteenlopende bestemmingen", SAB, Papieren Charles Buls 19a – 'Le Mont des Arts projet Hermanus' n.d.

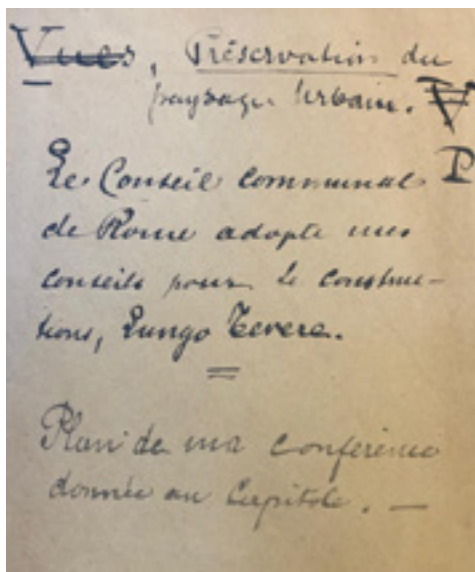
18. BURNIAT, P., 'Le quartier Léopold. Lecture d'un ensemble urbain du XIXème siècle', *Documents d'architecture*, ISACF La Cambre, nr. 3, maart 1998, p.15.

19. De krachtmeting van de overeenkomst van 1903 kadert in de langere geschiedenis die de debatten voedt tussen de gemeenteraad van Brussel en de Staat, vanaf 1850 tot aan het ontslag van Charles Buls als burgemeester in 1899. De discussies zouden nog eens opflakkeren rond het aanhangsel van 1912, waarvan Buls de redactiecommissie voorzat. De debatten over het project van de Kunstberg en de Putterijwijk werden uitvoerig behandeld door verschillende auteurs, waaronder Marcel Smets.

20. DE MEULDER, B., MEUSMANS, N., VAN HEYCK, K., VERHOEVEN, I., 'The metamorphoses of an area between two fires', pp. 40-57, in DE MEULDER, B., VAN HERCK, K. (eds), *Vacant City. Brussels' Kunstberg reconsidered*, NAI Publishers, Rotterdam, Brussel 2000, Brussel, OSA KULeuven, Leuven, 2000, p. 48.

21. RANIERI, L., *Léopold II, urbaniste*, Hayez, Brussel 1973, p. 311

27. BESSE J.-M., 'Le paysage, entre le politique et le vernaculaire', pp. 105-140, in *Le goût du monde: exercices de paysage*, Actes sud/ENSP, Arles/Versailles 2009, p. 108.

AFB. 6
Vermelding van de termen 'Bewaren van het stedelijke landschap', in documenten van Buls die verband houden met zijn verblijf in Rome in 1903 (© SAB, Papieren Charles Buls, 19b).

Als voorstander van een 'variëteit in de verschijningsvorm van de uitzichten' vond Charles Buls: "[...] *Symétrie géométrique souvent ennuyeuse – le groupement pittoresque, avec des masses pondérées est préférable. [Il importe de respecter les] Plantations du pays*"¹⁵. De esthetische meningsverschillen tussen Charles Buls, bijgenaamd 'verdediger van de kunsten', en 'koning-bouwheer' Leopold II over het stedelijke landschap¹⁶ hadden ook te maken met het belang van verschillende schalen, van wat nabij en wat veraf is, van het kinetische en dynamische aspect van de ruimtelijke aanleg en van merkwaardige ijkpunten. De ene gaf de voorkeur aan de verrassingseffecten van het middeleeuws stedelijk weefsel, dat zelden in zijn geheel waarneembaar is voor de wandelaar die er zich middenin bevindt. Oftewel het uitzicht op het brede, schilderachtige panorama met in de verte de heuvels. De andere, daarentegen, wilde de grootsheid van de hoofdstad tonen, met verre, symmetrische open zichten, en gaf de voorkeur aan gekaderde uitzichten, veeleer dan aan een uit diachronische fragmenten opgebouwd stedelijk landschap. Zo begrijpen we waarom Buls zich ergerde aan de monotonie van het project van de koning: "*On échapperait ainsi au défaut du projet Maquet de donner une façade commune à des édifices ayant des destinataires différents*"¹⁷.

De herinrichting van de *Hofberg*, de toekomstige Kunstberg, weerspiegelde die spanning. Bij de verfraaiing van de stad bediende Leopold II zich van allerhande erfdiensbaarheden (bouwhoogte, gevel, uitzicht ...). Hij wilde uitzichten bewaren via de rooilijnen en de rechte perspectieven op het geheel van het parcours van de *corniche royale*. Het zijn dus die strenge ontwerpen die de orde weer geven van 's lands hoofdstad, net zoals de neo-classicistische architectuur van de Koninklijke wijk in haar uniformiteit de machten van de parlementaire monarchie bijeenbrengt¹⁸. Over verschillende uitzichtpunten werd gedebatteerd en onderhandeld, als deel uitmakend van een geheel, de *corniche*, en niet stuk per stuk: het Congresplein, het Koningsplein en de Kunstberg, het Justitiepaleis, de Warandeberg en de *passage de la Bibliothèque*.

In de overeenkomst van 1903 leidde de Staat de dans en in het aanhangsel van 1912 kreeg Buls de overhand¹⁹. De erfdiensbaarheden droegen bij aan wat verschillende auteurs omschrijven als een annexatie van de benedenstad door de bovenstad²⁰. Artikel 15, opgelegd door de koning²¹, had inderdaad een belangrijke economische impact op de stad Brussel, waar 'de gebouwen die zullen opgetrokken worden op bouwgronden of percelen van de stad, in de wijk tussen de twee zichtlijnen die vertrekken van het paleis van de koning, getroffen zijn door een erfdiensbaarheid met een maximale bouwhoogte, met als doel om het panorama van Brussel te bewaren'. In het licht van wat voorafgaat en los van de financiën van de stad — die beïnvloed werden door de beperking van het aantal toegestane bouwlagen als gevolg van de erfdiensbaarheid van uitzicht — worden de impact op de benedenstad en de hiermee gepaard gaande spanning tussen de feodale stad en de hoofdstad voelbaar.

NIET HELEMAAL VERNACULAIR MAAR EVENMIN HELEMAAL POLITIEK

Filosof en historicus Jean-Marc Besse definieert op theoretisch vlak twee weergaven van een landschap, de ene politiek, de andere vernaculair²⁷. Enerzijds een moderne weergave die zich sinds de renaissance uitdrukt via het perspectief, anderzijds een weergave van het 'land' in de betekenis van grondgebied, of zelfs van 'bodem', met al zijn kenmerken, zoals in de

landschappen van Bruegel. Ze tonen de functies, de seizoenen, de kleuren van de bodem, de aanplantingen en de gebouwen, de folklore en haar actoren. Besse benadrukt het feit dat de jonge naties in de 19de eeuw het plaatselijke landschap gebruiken om hun identiteit te belichamen. Het landschap drukt ook hun cultuur, hun geografie en hun politieke geschiedenis uit. De auteur distilleert uit die landschapsvisies een vernaculaire en een politieke 'route'²⁸.

Kunnen we in die twee type-landschappen het 'uitzicht' herkennen in de context van de Brusselse ruimtelijke ordening? Het politieke uitzicht werd wettelijk beschermd, met erf-

dienstbaarheden van uitzicht, plannen en doorsneden vanuit de positie van de waarnemer, in dit geval de koning en de Staat. Het ging om perspectieven op nationale monumenten of zichten binnen monumentale ensembles. De technische doorsneden van de erfgoedbaarheden van uitzicht toonden niet de hele vallei of het hele landschap. Ze toonden eerder gebouwen, zonder de vernaculaire achtergrond. Toen het Koningsplein ontworpen werd, was het doel "[...] *une silhouette déterminée, un contour distinct, frappant instantanément dès sa première apparition. Ce n'est point une énigme, un problème, c'est une figure nette, limpide, lumineuse, tangible, compréhensible*"²⁹. Het waren

Erfdienstbaarheden van uitzicht

De erfgoedbaarheden van uitzicht uit de overeenkomst van 1903 en het aanhangsel zijn er dus op gericht om de bouwhoogten op een stuk van het grondgebied te beperken, om het uitzicht vanaf een bepaald waarnemingspunt te vrijwaren. De bepaling was enkele jaren eerder al goedgekeurd. Ze had ook met de koning te maken en sloeg op een nieuwe landschappelijke inrichting die ontwikkeld werd door Victor Besme, langs de Louizalaan ter hoogte van de Terkamerenabdij: de Koningstuin²². In het landschapsonwerp dat de stedenbouwkundige voor de eerste en de tweede kroon tekende, ging hij op zoek naar een 'beter gebruik van de topografische eigenheid, om ze, met zachte glooiingen en opgeluisterd met uitzichten over de stad, landschappelijk in scène te zetten'²³. De koning kocht de gronden en wilde 'het uitzicht vanaf de Louizalaan op de vijvers van Elsene bewaren [...] in een monumentaal perspectief'²⁴. Ook voor het uitzicht op het Dudenpark en het park van Vorst richting Justitiepaleis liet de koning in de notariële overeenkomst voor de gronden beperkingen opnemen²⁵.

In die tijd reguleerden nog andere soorten van erfgoedbaarheid de ruimtelijke ordening. Het voorgeschreven neoclassicistische front in de Koninklijke wijk was immers het gevolg van eerdere verfraaiingen waarvoor architecturale of architectonische erfgoedbaarheden golden (kleuren, lijstwerkpatroon van de gevels, kroonlijsten ...), erfgoedbaarheden vanuit de privileges van de heersende machten en de Staat.

Ook een architecturaal geheel kon belast zijn met een monumentale erfgoedbaarheid. Zo beschermde de Buls in 1883 de gevels van de Grote Markt²⁶.

22. K.B. van 22 augustus 1873 – Ville de Bruxelles, 'Aperçu des servitudes de vues ou panoramas protégés existants sur le territoire de la ville de Bruxelles' (uit 1997, op basis van teruggevonden documenten uit de archieven van de Cellule Plan), 21 12 2000, ongepagineerd. Zie in dat verband de bijdrage van Marie Demanet in dit nummer.

23. CHARRUADAS, P., DESSOUROUX, Ch., 'Etude historique de la Région Bruxelloise, des grandes formes urbanistiques et de la législation sur le bâti', in BILLEN, C., DECROLY, J.M., dir., Rapport IGEAT ULB, 2003, Vol. I., p.247, Plan d'ensemble de Besme 1870, en VAN LOO, A., 'La fortune urbanistique de Victor Besme. Le "Park System" bruxellois', *Bruxelles Patrimoine*, 21-3, 2016, pp. 47-61. "In het bijzonder moest voor de studie naar het tracé van de lanen rekening gehouden worden met die topografische bijzonderheden, op zoek, op de twee plateaus, naar hoogten met een uitzicht over de stad. [...]" (Rapport de 1870, p. 35-36), p. 59.

24. RANIERI, L., op. cit, p. 36.

25. RANIERI, L., op. cit, p. 41.

26. CHARRUADAS en DESSOUROUX, op. cit, p. 89.

28. Ibidem, p.133.

29. "een bepaald silhouet, in één oogopslag meteen duidelijke contouren. Dat is geenszins enigmatisch of problematisch, maar een welomlijnde, heldere, tastbare en bevattelijke afbeelding", BELLAIGUE, Camille, 'Charles Gounod, Revue des deux mondes', 1895, p. 808, geciteerd in SAINTENOY, Paul, 'Les Arts et Les Artistes À La Cour de Bruxelles. Leur rôle dans la construction du château ducal de Brabant sur le Coudenberg de 1120 à 1400 et dans la formation du parc de Bruxelles', Vol. II, Brussel, Librairie nationale d'art et d'histoire, 1932.

30. SCHLESSER, Th., 'Le paysage urbain néoclassique à Bruxelles Pentagone. Un patrimoine urbanistique remarquable dans la ville contemporaine', Rapport CRMS, 2019, p. 7.

31. Voor Charruadas en Dessouroux, op. cit., is Buls in zijn 'L'art de bâtir les villes', 1889 (Franse vertaling uit 1918), als aanhanger van Camillo Sitte, kwistig met dat soort aanbevelingen.

32. LOIR, CH., ibid.

dus die erfdiensbaarheden van de neoclassicistische stad, visueel gevat in perspectieven gericht op homogeniteit, regelmaat van bouwhoogte en harmonisering die het politieke uitzicht bepaalden dat het concept van de natie moest uitdragen. Het tijdsgewricht in Brussel is dat van eind 18de eeuw, met de Oostenrijkers aan het bewind, gevolgd door de Belgische staat in de 19de eeuw. Het zijn uitzichten op grote schaal die focusten op het wegennet³⁰. We vinden dat politieke uitzicht terug in alle grote hoofdsteden van Europa.

Het vernaculaire uitzicht ontvouwde zich vanuit een standpunt dat de 'kinderen van het land'

konden innemen. Het was te vinden op schilderijen en tekeningen, op mensenmaat, of op foto's. De fotografie is hét medium om de skyline te vatten, hét medium van de documentaire. Ze kan de realiteit van de silhouetten of de horizon van het landschap niet wegmoffelen, noch de uitsnede van de hemel (in natuurlijke omstandigheden is de lucht datgene wat altijd van het vernaculaire overblijft). Tal van vernaculaire uitzichten in stadscentra zijn samengesteld uit opeenvolgende taferelen, ontdekkingen om de hoek, als resultaat van de onregelmatigheid van het stadsplan³¹. Ze zijn dynamisch en vaak kleinschalig. Het zijn de uitzichten van de gemeentelijke macht, van de burgers. Men ziet

AFB. 7A EN 7B
Simulatie van de constructie van een gebouw in de gezichtsas vanaf het Paleizenplein. Foto en tekening (© SAB, Papieren Charles Buls, 19b).

ze te voet, in een 'plaatsgebonden logica'³². Ze verheerlijken het lokale, de natuurlijke bodem die door zijn topografie en waterwegen de bebouwing bepaalt. Het belfort van een stadshuis, maar ook details zoals puntgevels incarneren de burgerlijke macht. Ze weerspiegelen "de leefruimte van een gemeenschap die geregeld wordt door een geheel van gewoonten die ze wil bewaren"³³. In Brussel is het vernaculaire uitzicht een overblijfsel, vaak ingekaderd door politieke gebouwen die uitkijkbalkons creëren vanop de *corniche*, tussen de neoclassicistische gehelen. Vernaculaire uitzichten vallen samen met de oude landschappen van vóór de 17de eeuw en de machten van het Rijk of de Staat. Het vernaculaire uitzicht is niet 'wild'. Het gaat niet om ongerepte natuur maar om een cultuurlandschap³⁴ dat een uitzicht bewaart op het antropoceen in een geografische context. Buls gebruikte de term 'vernaculaire' wel niet, maar het 'stedelijke landschap' dat hij voorstond voldoet aan de definitie: "*prises isolément, chacune de ces constructions offre peut-être un mince intérêt, leur ensemble contribue à l'aspect pittoresque de la capitale*"³⁵.

DRIE ERFDIENSTBAARHEDEN VAN UITZICHT VANUIT DE KONINKLIJKE WIJK

Ruwweg tussen 1840 en 1930 opende de Koninklijke wijk zich geleidelijk naar de benedenstad toe. Haaks op het traject van de *corniche*³⁶ werden nieuwe uitzichten gecreëerd die de uitbreidende beweging van de stad versterkten. Ze droegen bij tot het inpassen van het stedelijke landschap in het weidse streeklandschap voorbij de eerste kroon. In die nieuwe uitzichtpunten overlapt vernaculaire en politieke uitzichten elkaar. Voor drie ervan golden de overeenkomst van 1903 en het aanhangsel uit 1912: het uitzicht vanop het Paleizenplein (zie afb. 5), dat ter hoogte van de *passage de la Bibliothèque* en het uitzicht vanop het Koningsplein of de Hofberg richting stadhuis. Alle drie staan ze op de plannen weergegeven met zichtlijnen of -kegels (zie afb. 2 en 3).

De erfdiensbaarheid van uitzicht van het Paleizenplein uit de overeenkomst van 1903 werd in 1912 opnieuw onderhandeld, samen met die van de *passage de la Bibliothèque*³⁷. Een plan uit 1911 situeerde 'de uitzichtpunten van 6 foto's van de wijk van de Infante Isabellastraat'³⁸. Die documenteren het uitzicht

vanaf het paleis richting benedenstad over de muur van het Errerahuis. De leden van de commissie die het aanhangsel opmaakten stelden voor om die erfdiensbaarheid uit de overeenkomst van 1903 niet te behouden. Ze waren van mening dat ze niets toevoegde aan de esthetiek van het Paleizenplein en de constructies in de Ravensteinstraat en hun achterbouw ontsierde. Misschien vonden ze het behoud van een uitzicht dat alleen de koning en zijn gasten vanop het balkon van het paleis konden zien minder nodig dan dat van de voetgangers in de straat. Ze stelden zelfs voor om een gebouw op te trekken op de plaats van de muur van het Errerahuis (AFB. 7A EN 7B). De voorkeur, zo vonden zij, moest gaan naar het uitzicht vanuit de *passage de la Bibliothèque* (AFB. 8). Bij het standbeeld van generaal Belliard speelde de tegenstelling tussen het vernaculaire uitzicht van de burgers (voetgangers) en het politieke uitzicht, aangezien de koning, vanop de eerste verdieping van zijn paleis, over de bibliotheek heen het uitzicht op de spits van het stadhuis behield (AFB. 9).

Het aanhangsel van 1912 ging grondig in op het uitzicht vanuit de *passage de la Bibliothèque*. Vanwege het vrije uitzicht dat de wandelaar er vanuit de Koninklijke wijk op de benedenstad had, werd de opening van het landschap op die plek vaak als referentie genomen of als vergelijkingspunt aangehaald in discussies over de andere 'uitzichtbalkons' van de *corniche*.

Oorspronkelijk kwam de steeg tot tegen een van de torens van de stadsomwalling. Met de heraanleg van de Isabellastraat in de 17de eeuw werd *Domus Isabellae* gebouwd, waar een tijdlang de Librije van Bourgondië was ondergebracht. *Domus Isabellae* en de middeleeuwse toren werden in 1803 gesloopt om plaats te maken voor een eerste trap die de Infante Isabellastraat verbond met de Koningsstraat (AFB. 10). In 1836 kwam in de *passage* langs de Koningsstraat (AFB. 11A) en in de as van een van de lanen van het Warandepark het standbeeld van Belliard (AFB. 11B). De vrije ruimte rond het monument kreeg daarom soms de naam van *Belliardplein*. In 1840 kwam er een monumentale trap die ertoe bijdroeg om van de plek een van de betere uitzichtpunten over Brussel (AFB. 12) te maken. Hij zou nog herhaalde keren gewijzigd worden. In 1912 werd de plek als voorbeeld aangehaald omwille van haar herinrichting. Foto's van toen tonen een caféterras dat goed gelegen was om van het uitzicht te genieten. De huidige monumentale trap is het

33. BESSE, op. cit., p. 117.

34. UNESCO, *Recommandations concernant le paysage urbain historique, y compris un glossaire de définitions*, Artikel 8, 2011. [online], <http://portal.unesco.org/fr/ev.php-URL_ID=48857&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html>.

35. "afzonderlijk bekeken is geen van die constructies erg interessant, maar samen dragen ze bij tot het pittoreske uitzicht van de hoofdstad", geciteerd door CLOQUET, L., 'Bibliographie Esthétique des Villes, par Ch. Buls, 1893', *Revue de l'art chrétien*, Tournay, pp. 3-5, SAB, Papieren Charles Buls, 21 d: krantenrecensie van *L'Esthétique des villes*.

36. Voor een vollediger voorstelling van de *corniche* verwijzen we naar de bijdrage terzake van Christophe Loir in dit nummer.

37. De *passage* (en daarvoor ook *impasse* of *escalier*) de la *Bibliothèque* wordt vervolgens de *rue de la Bibliothèque* en nog later de Baron Hortastraat (huidige naam). We schetsen de geschiedenis ervan verderop in de tekst.

38. SAB, Papieren Charles Buls, overeenkomst 1903.

AFB. 8
Projectie vanaf de *passage de la Bibliothèque*. In het perspectief is een gebouw getekend dat de opgelegde bouwhoogte respecteert. Gedrukte tekening (© SAB, Papieren Charles Buls, 19b).

AFB. 9
Uitzicht vanaf het koninklijk paleis richting stadscentrum. Begrafenis van Leopold I. Eerbetoon door de Burgerwacht in 1865 (© BELvue museum).

AFB. 10
De trap van de bibliotheek rond 1830 (uittreksel uit Van Neck L., *Avant, pendant et après la Révolution*, Brussel, 1902, s. p).

AFB. 11A
De inrichting van het uitzichtpunt van de *passage de la Bibliothèque* in 1852. De oude daken in de infante Isabellastraat zijn zichtbaar. Foto van Guillaume Claine (© SAB, afdruk CI_F_1013).

AFB. 11B
De inrichting van het uitzichtpunt in de as van het park. Reproductie Stroobant, rond 1840 (SAB, D-175 of D-264)

AFB. 12
De trap van de bibliotheek rond 1900 (© verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels).

AFB. 13
De Baron Hortastraat en de monumentale trap van François Malfait (1921-1923) vandaag (A. de Ville de Goyet, 2022 © urban.brussels).

39. "van het grootste belang om het uitzicht te bewaren dat men van daar heeft op het stadhuis en de mooie achtergrond van de heuvels", SAB, Papieren Charles Buls, rapport van de commissie belast met het aanhangsel bij de overeenkomst van 1903.

40. "wit, gracieus, met als perfecte achtergrond dat door de zonnestrallen verlevendigde scherm van bossen, velden, gebouwen, in tinten die van uur tot uur van sfeer veranderen. Het geheel vormt een van de rijkste en meest dichtelijke stadstaferelen die men zich kan dromen", SAB, Papieren Charles Buls, blauw gedactylografeerde nota aan de gemeentelijke administratie, getekend Charles Buls, ongepagineerd.

41. "het uitzicht op de elegante spits van het stadhuis, na het in enkele omstandigheden onderzocht te hebben, het beste bewaard worden voor de toeschouwer onder aan het standbeeld van Godfried van Bouillon op de Hofberg", Ibid, ongepagineerd.

werk van architect François Malfait (AFB. 13). Hij werd aangelegd tussen 1921 en 1923, na de grondwerken voor de nieuwe Ravensteinstraat ter voorbereiding van de bouw van het Paleis voor Schone Kunsten. De *passage* en later *rue de la Bibliothèque* werden rond 1949 de Baron Hortastraat.

We zien hier dus heel wat interessants bij elkaar: de monumentale trap en de opening vanuit de Koninklijke wijk op de benedenstad. We zouden het uitzicht uit die tijd politiek kunnen noemen, want het toonde de vernaculaire 'attributen' als een decor dat onbereikbaar blijft. Toen kon men voorbij de trap de afdaling richting benedenstad immers niet verderzetten. Het monumentale geheel van de Koninklijke wijk vormde het kader rond wat men 'in de verte' van het vernaculaire te zien kreeg.

Voor de commissie die belast was met de voorbereiding van het aanhangsel had het uitzicht op die plek een bijzonder belang. Ze meldde dat ze de studie begon op de Kunstberg, met

een toeschouwer aan de voet van het standbeeld van Godfried van Bouillon, en 'zich verplaatste' naar de *passage de la Bibliothèque*. Ze vond het "du plus haut intérêt de conserver la vue qu'on a de là sur la tour de l'hôtel de Ville et sur le beau fond des collines"³⁹. De spits ziet er immers te 'mager' uit vanaf de Hofberg en anders dan bij de Kunstberg heeft de *passage de la Bibliothèque* het voordeel een uitzicht te bieden op het belfort, "*blanc, gracieux, sur fond idéal cet écran qu'avivent les rayons du soleil frappant les bois, les champs, les constructions, se drape de tons qui varient suivant l'heure et l'état de l'atmosphère et l'ensemble constitue un des tableaux de villes le plus riche et le plus poétique qu'on puisse rêver*"⁴⁰.

Voor de *passage de la Bibliothèque* gold in de overeenkomst van 1903 geen erfdiensbaarheid, wel bij de herziening in 1912. Volgens de door Buls ondertekende nota kon "*après avoir examiné dans quelles conditions la vue de la flèche élégante de l'hôtel de ville pourrait le mieux être préservée pour le spectateur placé au pied*

AFB. 14
De werken voor de herinrichting van de doorgang in 1921 (SAB, Alb.XII,6).

de la statue de Godefroid de Bouillon au sommet de la Montagne de la Cour"⁴¹. De nota stelde voor om 'een erfdiensbaarheid van uitzicht in te voeren die het voor altijd zou beschermen', gericht op de *passage de la Bibliothèque* "dans le but de sauvegarder les beautés panoramiques de la capitale qui méritent vraiment d'être conservées"⁴². Hij beschrijft de wandeling van een voetganger die door het Warandepark naar het standbeeld van generaal Belliard stapt en voor wie "cet admirable panorama se déroule graduellement"⁴³.

Zo zou de *rue de la Bibliothèque* uitkomen op de Ravensteinstraat, met een zichtlijn richting spits van het stadhuis (althans tot het eerste niveau), dankzij een conus die de hoogte van de gebouwen beperkte. Om dat uitzicht vrij te maken zouden aanzienlijke werken plaatsvinden. In 1912, tijdens het onderzoek van de commissie, blokkeerden tal van gebouwen het uitzicht. Op

de begane grond bevond zich braakliggend terrein met puin van de versterkingen⁴⁴. In 1921 zouden in de *rue de la Bibliothèque* grote verlagingswerken plaatsvinden, met een opmerkelijke constructie in beton, voor het herstel van de bodem met vijzels. Op dat moment werd een foto genomen in omgekeerd perspectief, van onderuit richting Warandepark, om die werken te tonen (AFB. 14). Dat was ongetwijfeld een scharniermoment waar politiek en vernaculair vermengd raakten. De wandelaar zou er zich in kunnen voortbewegen, het park doorkruisen en dan afzakken naar de benedenstad. Hij was ondergedompeld in het uitzicht en kon er van de ene scène naar de andere wandelen. Met het aanhangsel heeft men het politieke compromis gevonden om de beide aspecten, het pittoreske Brussel en Brussel als hoofdstad van de natie, met elkaar te verzoenen.

De Warandeburg staat niet op het plan bij het

42. "om de mooie panorama's van de hoofdstad die dat werkelijk verdienen te bewaren", SAB, Papieren Charles Buls, 19, blauw gedactylografeerde nota aan de gemeentelijke administratie, getekend Charles Buls, ongepagineerd.

43. "dit fraaie panorama zich geleidelijk ontvouwt", *ibid*, ongepagineerd.

44. SAB, Papieren Charles Buls, 19b. Modifications à apporter aux servitudes des vues de la Convention de 1903 - 1912.

45. SAB, Papieren van Buls 22b, 'Sur le maintien ou la suppression des avancées de la rue Warandeberg', gedactylografeerde nota, 1 november 1919, Victor Horta, 11 pagina's. Dezelfde discussie keert ook terug in het Gemeenteblad (gemeenteraadszitting van 13 december 1913, met daarin een verslag van een vergadering uit 1911), pp. 1285-1405. https://archieff.brussel.be/Colossus/BulletinsCommunaux/Bulletins/Documents/Bxl_1913_Tome_I2_2_Part_5.pdf.

46. Zie het artikel van Christophe Loir en Cecilia Paredes in dit nummer.

47. BEYENS, M., "Een hart voor de oude stad. Charles Buls, Cornelius Curlitt en de bewaring van stedelijk erfgoed", *Erfgoed Brussel*, nr. 011-012, 2014, pp. 45-57, p. 50.

48. "we moeten gebruikmaken van de bestaande straten, niet terugdeinzen voor een bocht, voorzichtig omgaan met uitzichtpunten en oude gebouwen, om 'het lokale en nationale karakter van de stad' te behouden en 'souvenirs uit het verleden maar weghalen binnen de strikte vereisten van het moderne leven.'" BULS, CH., *op. cit.*, p. 56.

49. BEYENS, M., *op. cit.*, p. 55.

50. "Dankzij die bochten verstoppen de huizen zich niet in de weggegomde perspectieven van de rechte lijn. Gevelrijen verschijnen naarmate de helling steiler wordt. Minder door details in beslag genomen, ontwaart het oog in het halfduister volumes als opeengestapelde blokken en brokstukken van daken die een bizar zigzagpatroon snijden uit de lucht", BULS, Ch., *op. cit.*, p. 40.

aanhangsel van 1912, maar dezelfde actoren hielden er zich destijds wel mee bezig. Ze gingen op zoek naar eenzelfde compromis als voor de *passage de la Bibliothèque*. Het was eveneens een uitzicht dat 'verhuld' werd, door twee voorgebouwen van architect Guimard waarover discussie bestond. De voorstanders van de sloop stelden dat ze er stonden om het weinig verheffende uitzicht op de achterkant van de wallen te verstoppen. Anderen zegden dan weer dat de huizen als 'achtergrond' dienden voor het kunstwerk, om het te isoleren van alle bijkomstigheden en om de lelijkheid te verbergen van de daken en muren van de stad⁴⁵. De krachtmeting ging tussen twee beschermende erfdienstbaarheden: die van het geheel van het Warandepark, overduidelijk politiek, versus de vernaculaire van het stedelijke landschap. Het uitzicht van de Warandeberg was wellicht hetzelfde als dat van de Kunstberg, een vernaculair uitzicht. Er zat echter een politiek kantje aan door de economische macht van de Bank erlangs. Ook voor de Warandeberg liet de commissie opnames maken met de positie van de waarnemer en perspectieftekeningen om de effecten van latere ingrepen te simuleren.

Voor de aanleg van het *Panoramaplein*, het huidige Congresplein, kwam het niet tot een overeenkomst van erfdienstbaarheid. Een van de impliciete redenen daarvoor was wellicht dat het zich niet tussen de symbolen van de koninklijke en die van de stedelijke macht bevond. Juridisch gesproken is het uitzicht vanop het plein in de lagergelegen wijken geregeld door private transacties tussen de Stad en de eigenaren⁴⁶. Het geboden vernaculaire uitzicht leidde niet tot spanningen die de invoering van een politiek instrument vereisten, zoals de erfdienstbaarheden van uitzicht die in de overeenkomst van 1903 beland waren.

CONCLUSIE

Het politieke uitzicht verwijst naar de prestigieuze stadsontwikkeling die Leopold II voor Brussel als hoofdstad voor ogen heeft. "Of zij nu door de Belgische vorst dan wel door de Amerikaanse 'geest' werd gestimuleerd, grootheidswaan was voor Buls altijd een van de grootste vijanden van de stedenbouw en de monumentenzorg"⁴⁷. Zo sloot het politieke uitzicht ook aan op de bescherming van panorama's, door het vernaculaire erin te integreren. Als bevestiging van de macht die de stad con-

troleert tot aan de horizon, hield het politieke uitzicht als hefboom financiële overwegingen in die algauw gingen wegen op alle overwegingen van esthetische aard. Het is uiteindelijk eerder paradoxaal dat het vernaculaire uitzicht georkestreerd bleek, aangezien het in essentie spontaan hoort te zijn ontstaan. Een en ander wijst er echter op dat het vernaculaire uitzicht gedeeltelijk een constructie was en niet op volledig natuurlijke wijze ontstond. Het was niet aan de tekentafel ontstaan of met paaltjes uitgezet maar niettemin gepland en van politiek doordrongen. Voor Charles Buls was het vernaculaire uitzicht ontstaan uit een situatie: "*Il faut tirer un parti convenable des rues existantes, ne pas reculer devant une courbe, ménager des points de vue, respecter de vieux édifices, car il faut conserver à la ville 'son caractère local et national' et ne détruire 'les souvenirs du passé que dans la stricte mesure des exigences de la vie moderne'*"⁴⁸. Binnen dat lokale hoorde wellicht een flink stuk van het vernaculaire uitzicht thuis. Buls verduidelijkt, voor wat de oprichting van scholen betreft, wat de basis vormt voor het begrip 'lokaal': het aspect 'geboorteplaats', de plaats vanwaar men afkomstig is, net zoals dat het geval is met de moedertaal. Hij pleit ook voor een moderne herinterpretatie van de 'kunstvormen van onze voorvaderen' en verwijst daarvoor naar de Duitse kunst, die hij geschikter acht om de geest van Brussel op te roepen als 'Vlaamse stad'⁴⁹. Charles Buls heeft het herhaaldelijk over zijn fascinatie voor hoe puntgevels de lucht uitsnijden: "*Grâce à ces sinuosités, les maisons ne se cachent pas dans les perspectives effacées de la ligne droite, des pans de façades apparaissent successivement à mesure que la pente se gravit; dans la demi-obscurité, l'œil moins occupé des détails, perçoit les masses qui forment des blocs superposés, et les déchiquetures des toits découpent le ciel en zigzags étranges'*"⁵⁰.

Vertaald uit het Frans

Hoofredactie

Stéphane Demeter

Redactiecomité

Jean-Marc Basyn, Okke Bogaerts, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Valerie Orban en Cecilia Paredes

Coördinatie dossier

Cecilia Paredes en Christophe Loir (ULB)

Redactiesecretariaat

Cecilia Paredes en Okke Bogaerts

Coördinatie iconografie

Julie Coppens

Eindredactie frans

Stéphane Demeter, Cecilia Paredes

Eindredactie nederlands

Paula Dumont

Auteurs/ redactionele medewerking

Aurélië Autenne, Okke Bogaerts, Odile De Bruyn, Sarah Capesius, Marie Demanet, Paula Dumont, Christian Frisque, Catherine Leclercq, Harry Lelièvre, Géry Leloutre Judith Le Maire de Romsée, Murielle Lesecque, Christophe Loir, Tom Sanders, Barbara van der Wee, Thomas Schlessler et Andreas Stynen

Vertaling

Dynamics Translations, Linguanet

Nalezing

Okke Bogaerts, Stéphane Demeter, paula Dumont, Christophe Loir, Alfred de Ville de Goyet, Philippe Charlier, Alice Gérard, Murielle Lesecque, Nazim Lison, Anne Marsaleix, Cecilia Paredes

Cartografie

Toast Confituur Studio (Tenzij anders vermeld)

Lijst met afkortingen

AAM – Archives d'architecture moderne
ARA – Algemeen Rijksarchief
CIDEP – Centre d'information, de documentation et d'étude du patrimoine
CIVA – Centre international pour la ville, l'architecture et le paysage
GAE – Gemeentelijke archieven van Elsene
H.M. – Hortamuseum
KBR Koninklijke Bibliotheek / Bibliothèque royale
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium / Institut royal du Patrimoine artistique
MSB – Museum Stad Brussel
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-5771

Wettelijk Depot

D/2022/6860/008

Vormgeving

Toast Confituur Studio

Ontwerper van de maquette

Polygraph'

Druk

db Group.be

Verbreiding en abonnementenbeheer

Cindy De Brandt, Brigitte Vander Bruggen
bpeb@urban.brussels

Bedankingen

Sarah Capesius, Nadège Guichard (SAB), Alain Jacobs, Caroline Piersotte (Perspective), Stéphane Vanreppelen (Bozar), het team van het Documentatiecentrum urban.brussels en het team BruGIS (urban.brussels)

Verantwoordelijke uitgever

Bety Waknine, directeur-generaal, urban.brussels (Gewestelijke Overheidsdienst Brussel Stedenbouw en Erfgoed) Kunstberg 10-13, Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Contact

urban.brussels
Directie Kennis en Communicatie
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.urban.brussels
bpeb@urban.brussels

Herkomst van de foto's

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken

Erfgoed Brussel reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Extra nummer - 2018
De restauratie van een uitzonderlijk decor

029 - December 2018
Historische Interieurs

030 - April 2019
Beton

031 - September 2019
Een plaats voor kunst

032 - December 2019
De straat anders bekeken

033 - Lente 2020
Lucht, warmte, licht

034 - Lente 2021
Kleuren en texturen

035 - Lente 2021
Georges Houtstont en de ornamenten-koorts van de Belle Époque

Alle artikels kunnen geraadpleegd worden op www.erfgoed.brussels

urban.brussels zet resoluut in op de kennismaatschappij en wil met zijn publiek een moment van introspectie en expertise delen over de stedelijke thema's van vandaag. De pagina's van *Erfgoed Brussel* bieden het stedelijk erfgoed in al zijn diversiteit een forum voor open en pluralistische reflectie. Het dossier *Stadsgezichten* onderzoekt het creëren en beheren van uitzichtpunten, en het valoriseren ervan in de publieke ruimte. Met deze publicatie wil urban.brussels de actoren op het terrein bewustmaken omtrent deze problematiek.

Bety Waknine,
Directeur-generaal

U

15 €

ISBN 978-2-87584-202-2